

Feminisering van de armoede onder ouderen in Nederland

Jenny de Jong Gierveld, Theo van Tilburg en Rinske Plomp¹

Summary

Feminization of poverty among older adults in the Netherlands

The financial position of older adults in the Netherlands is a heterogeneous one. Gender, living arrangement and age are among the most important determinants of household income levels, as has been illustrated with macro level data. However, the interconnectedness of current characteristics of older males and females with life-course experiences in the field of labour market participation and partner relationships, is hypothesized to be of crucial importance to explain the differences in financial opportunities and resources older adults are confronted with. To investigate the financial position of older men and women, data from the NESTOR 'Living Arrangement and Social Network' programme, based on 4494 face-to-face interviews, have been used.

Inleiding

De mogelijkheden van ouderen om op een onafhankelijke en plezierige wijze ouder te worden, hangen in de eerste plaats af van hun lichamelijke conditie. Daarnaast verschaffen financiële bronnen ouderen in principe een aantal extra mogelijkheden om hun onafhankelijkheid en de kwaliteit van het leven veilig te stellen, zelfs in het geval van afnemende krachten. De financiële mogelijkheden van ouderen kunnen niet los gezien worden van de maatschappelijke structuren waarin zij verkeren, alsook van de kenmerken van maatschappelijke structuren uit het verleden – de tijd dat de ouderen van nu opgroeiden, een arbeidsplaats vonden en een gezin hebben gevormd en onderhouden. We spreken in dit kader over de ontwikkelingen van het sociale zekerheidsstelsel, de sociale gezondheidszorg, de toegang tot de arbeidsmarkt en het stelsel van honorering van arbeidsmarktaandeelname, waaronder de pensioensystemen. Deze ontwikkelingen houden op hun beurt weer verband met sociaal-culturele samenlevingskenmerken, zoals de waarden en normen rond de positie van vrouwen en mannen, en van oudere mensen in de samenleving (Commission of the European Communities, 1993; Moors, 1995).

Op dit moment staat het stelsel van pensioenuitkeringen voor 65-plussers, en met name de toekomstige betaalbaarheid van het systeem sterk in de belangstelling. Wat in deze discussies opvalt, is het feit dat vrijwel zonder uitzondering wordt gesproken over *de* financiële omstandigheden van *de* oudere mensen in Nederland. Geheel ten onrechte wordt er dan vanuit gegaan dat de ouderen een homogene categorie vormen. Niet zonder reden werd daarom het begrip *feminisering van de armoede* door Pierce (1978) geïntroduceerd om aandacht te vestigen op het groeiend aantal (oudere) vrouwen onder de langdurig armen.² Dit begrip heeft echter ook zijn beperkingen, omdat op dat moment de vrouwen als een homogene categorie beschouwd worden. De armoede binnen de vrouwelijke populatie is de facto echter zeer ongelijk verdeeld.

Voor een juist zicht op de financiële mogelijkheden van oudere mensen moet daarom dan ook expliciet rekening worden gehouden met een aantal determinanten daarvan, zoals sekse, opleidingsniveau, arbeidsverleden en burgerlijke staat/leefvorm. In (Nederlands) onderzoek naar de financiële positie van ouderen, wordt regelmatig gewezen op verschillen tussen mannen en vrouwen en tussen jonge ouderen en oude ouderen (Timmermans, 1997; Muffels, Dirven & Fouarge, 1995; SCP, 1996). Het mechanisme achter deze verschillen in inkomen kan mogelijk gelegen zijn in de hoogtes van de aanvullende pensioenen waarop mannen respectievelijk vrouwen recht hebben. Deze aanvullende pensioenen zijn gerelateerd aan de vraag of men ooit actief geweest is op de arbeidsmarkt en op welke leeftijd men de arbeidsmarkt heeft verlaten. De bijzondere positie van de Nederlandse oudere vrouw zal daarbij speciale aandacht moeten verkrijgen. *Doel* van deze bijdrage is het presenteren van een eerste, globale beschrijving en analyse van de financiële situatie van oudere mannen en vrouwen in Nederland, waarbij wij veronderstellen dat de gerealiseerde leefvorm van oudere mannen en vrouwen, *in samenhang met* hun arbeidsverleden niet te verwaarlozen factoren vormen voor het verkrijgen van dit meer genuanceerde beeld.

De opbouw van dit artikel is als volgt: eerst zal kort worden ingegaan op demografische trends welke bepalend zijn geweest voor het vergrijzingsproces en voor de bijzondere positie van vrouwen binnen het vergrijzingsproces. Vervolgens wordt het patroon van de burgerlijke staat en huishoudensvormen van Nederlandse ouderen besproken. De arbeidsmarktparticipatie en pensioenrechten van (oudere) vrouwen komen daarna aan bod. Vervolgens wordt ingegaan op de onderlinge verwevenheid van deze factoren en wordt het belang van arbeidsverleden en leefvorm empirisch getoetst met behulp van data ontleend aan het onderzoeksprogramma NESTOR-Leefvormen en Sociale Netwerken van Ouderen.³ De belangrijkste conclusies en aanbevelingen worden in de laatste paragraaf besproken.

1. Demografische trends: de vergrijzing van Nederland in Europees perspectief

De laatste eeuw hebben zich in Europa ingrijpende ontwikkelingen voorgedaan in de sociaal-economische structuur, op de arbeidsmarkt, in de medische zorg en in het systeem van nor-

men en waarden. Deze ontwikkelingen hebben geresulteerd in belangrijke trends in demografisch gedrag. Van de Kaa (1987) spreekt in dit verband van de eerste en tweede demografische transitie. De eerste demografische transitie vond plaats in de vorige eeuw als een gevolg van de industriële revolutie en werd gekenmerkt door sterk dalende sterftecijfers, gevolgd door afnemende vruchtbaarheidscijfers.⁴ De tweede demografische transitie begon rond 1965 en wordt gekenmerkt door een verdere afname in vruchtbaarheid tot een niveau beneden het vervangingsniveau van 2.1 (Van de Kaa, 1987).⁵ Het vruchtbaarheidscijfer in de meeste Europese landen is gedaald van ruim 2 (in sommige landen zelfs meer dan 3) in 1960 naar minder dan 2 in 1994 (Bosveld, 1996). Toch heeft deze daling niet in alle landen hetzelfde verloop en was bovendien het vruchtbaarheidscijfer van waar de daling heeft ingezet niet voor alle landen hetzelfde. In Noord-Europa is na een scherpe daling in de jaren zestig en zeventig, in de jaren tachtig al weer sprake van een stijging van het vruchtbaarheidscijfer, terwijl in de zuidelijke landen de daling later heeft ingezet, maar wel sterker verloopt en ook nu nog doorzet. Voor Nederland geldt dat de daling vrij sterk was in de periode 1965-1975. Het vruchtbaarheidscijfer lijkt zich nu te stabiliseren rond 1,6; in 1960 behoorde Nederland met een vruchtbaarheidscijfer van 3,1 nog tot de landen met de hoogste vruchtbaarheidscijfers van Europa.

Een tweede belangrijke trend is de stijging van de levensverwachting van zowel mannen als vrouwen. In landen van de Europese Unie was de levensverwachting voor mannen in 1995 tussen de 70,3 jaar (voormalig Oost-Duitsland) en ouder dan 75 jaar (Griekenland); voor vrouwen was deze tussen de 77,7 (Denemarken en voormalig Oost-Duitsland) en ouder dan 81 jaar (Frankrijk en Spanje); in Nederland steeg de levensverwachting van mannen van 47 jaar in 1900 tot 74 jaar in 1994 (Van Poppel, Tabeau & Willekens, 1996; Raad van Europa, 1996).

Een en ander heeft geresulteerd in de ontgroening en vergrijzing van de Europese bevolking, waardoor de categorie ouderen zowel absoluut als relatief gegroeid is. Het vergrijzingsproces van Nederland loopt achter op het gemiddelde van Europa. In 1995 hadden de meeste ons omringende landen een groter aandeel 65-plussers in hun bevolking dan Nederland (Raad van Europa, 1996) en behoorde Nederland niet tot de twintig landen met de sterkst vergrijzde bevolking. Relatief veel ouderen zijn er in 1995 onder meer in Zweden (17,5%), Italië (16,4%) en België (16,0%). Daar tegenover staat Nederland met relatief weinig ouderen (13,3%), evenals IJsland (11,3%), Ierland (11,5%) en Polen (11,2%) (Raad van Europa, 1996). Dit heeft te maken met het relatief hoge geboortecijfer in Nederland in de jaren na de Tweede Wereldoorlog - de periode van de zogenaamde babyboomers. Naar verwachting stijgt het percentage 65-plussers in Nederland pas na 2010 fors, wanneer de naoorlogse geboortegolf de 65-jarige leeftijd bereikt. Het maximale aantal 65-plussers wordt rond 2040 verwacht. Het totaal aantal mensen van 65 jaar en ouder zal in het jaar 2040 bijna vier miljoen bedragen op een totale bevolking van naar schatting 17,3 miljoen mensen. De Nederlandse bevolking heeft dan naar verwachting 23% mensen van 65 jaar en ouder, terwijl in bijvoorbeeld Duitsland in 2040 een percentage van maar liefst 30% wordt verwacht (United Nations, 1994, middenvariant).

De zojuist weergegeven cijfers van de levensverwachting toonden al aan dat vrouwen ouder worden dan mannen: in Nederland thans gemiddeld zes jaar ouder. Sterfte ten gevolge van ziekte van de bloedsomlooporganen (hart- en vaatziekten) en van kwaadaardige nieuwvormingen vormen de belangrijkste oorzaken van het verschil in levensduur (Lutjens & Van Poppel, 1995). Als gevolg van deze hogere levensverwachting maken de vrouwen een groter deel uit van de totale groep ouderen dan mannen, met name van de oudsten onder de ouderen.⁶ In absolute aantallen zijn er in Nederland in 1995 ruim 1,2 miljoen vrouwen en ruim 800 duizend mannen van 65 jaar en ouder. Deze verschillen in levensverwachting hebben belangrijke consequenties voor de burgerlijke staat en huishoudensvormen van ouderen.

2. Sekseverschillen in burgerlijke staat en huishoudensvormen van ouderen

De hogere levensverwachting van vrouwen en het gegeven dat vrouwen meestal een aantal jaren jonger zijn dan hun partner hebben als consequentie dat meer vrouwen verweduwd raken dan mannen. In de leeftijdscategorie 75-79 jaar is anno 1995 bijvoorbeeld 54% van de Nederlandse vrouwen verweduwd, terwijl slechts 17% van de mannen weduwnaar is. De stijging in levensverwachting van vrouwen en mannen is overigens herkenbaar in die zin dat er een hogere kans bestaat dat voorheen, dat mannen en vrouwen samen, als paar, ouder worden. Mannen in alle leeftijdscategorieën boven 55 jaar en de jong-oudere vrouwen laten een door de jaren heen iets dalend percentage verweduwd zien.

Veranderingen in normen en waarden wat betreft huwelijk en het gezin zijn verantwoordelijk voor de stijging van de proportie gescheiden ouderen in Nederland. Deze toename is vooral opvallend bij de jong-ouderen: van 1 à 2 procent in 1969 tot 9% van de 55-59 jarige vrouwen en 8% van de 55-59 jarige mannen in 1995.

Verschillen in burgerlijke staat reflecteren zich in de huishoudensvormen van mannen en vrouwen. Zo zijn vrouwen omdat ze vaker verweduwd zijn dan mannen, ook vaker alleenwonend. Daarmee heeft 'oud zijn' voor mannen en vrouwen een andere betekenis. Voor vrouwen betekent het dat zij vaker een beroep moeten doen op mensen buiten het eigen huishouden, wanneer zij niet langer in staat zijn voor zichzelf te zorgen. Dit zet oudere vrouwen in een benadeelde positie in de maatschappij.

3. Sekseverschillen in opleiding, arbeidsparticipatie en pensioenen van ouderen

Opleidingsniveau

In de periode dat de thans 55-plussers jong waren, was de deelname van jongens aan het onderwijs op het zestiende jaar minstens anderhalf maal zo hoog als die van de meisjes. Destijds sloten minstens tweemaal zoveel jonge mannen hun schoolloopbaan af met een

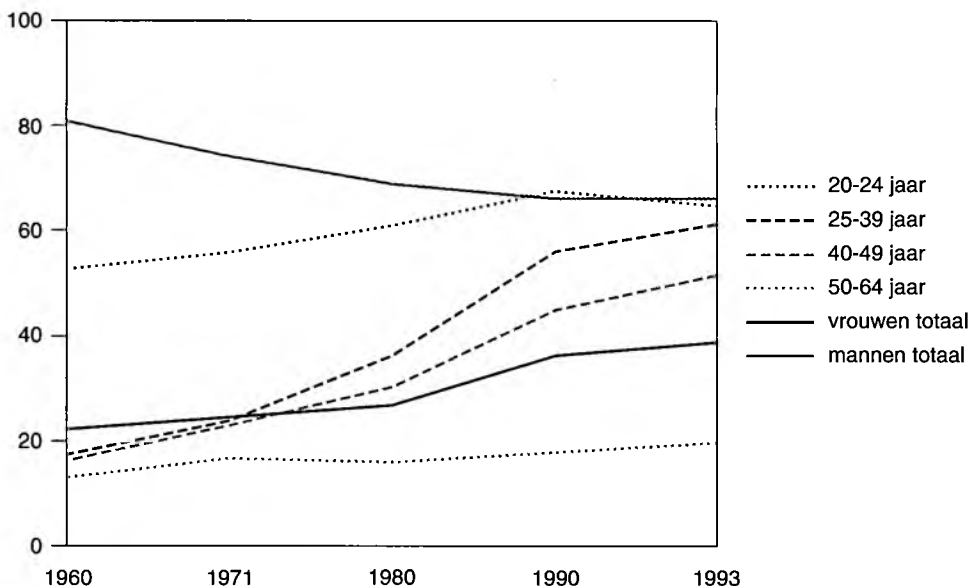
HBO-diploma of hoger, dan jonge vrouwen. Niet alleen wat betreft de lengte van de schoolloopbaan en het bereikte onderwijsniveau, maar ook wat betreft de keuze van de richting van de opleiding was er sprake van een duidelijke achterstand van vrouwen op mannen; van de vrouwen volgde ongeveer de helft een opleiding die was toegespitst op de medische en verzorgende sector, waarvoor van de zijde van de mannen slechts zeer weinig belangstelling was (CBS, 1994a). Het is bepaald niet uit te sluiten dat deze achterstand op het gebied van de opleiding doorwerkt tot op hoge leeftijd via onder meer de geringe kansen op participatie aan de arbeidsmarkt en de kans om deze eventuele participatie voor langere tijd door te zetten.

Arbeidsmarktparticipatie

De arbeidsmarktparticipatie van vrouwen is tot op de dag van vandaag voor alle leeftijdscategorieën lager geweest dan die van mannen. De burgerlijke staat, en het daarmee samenhangende patroon van arbeidsverdeling binnen het gezin, was zeker voor de huidige generatie oudere vrouwen bepalend voor hun geringere activiteiten op de arbeidsmarkt. Vanaf het begin van deze eeuw werd het buitenshuis werken van getrouwde vrouwen door de overheid beperkt of zelfs verboden. In de periode 1930-1960 was het percentage getrouwde vrouwen dat op de arbeidsmarkt participeerde zeer gering. Pas sinds het begin van de jaren zeventig neemt dit percentage toe doordat steeds meer vrouwen na het huwelijk blijven werken of op wat latere leeftijd herintreden, hoewel dan nog bijna altijd als parttime kracht.

In figuur 1 wordt het percentage vrouwen dat deelneemt aan beroepsarbeid weergegeven per leeftijdscategorie voor de jaren 1960-1993. Het percentage werkende vrouwen van 25 tot 39 jaar is gestegen van 24% in 1971 naar 62% in 1993, en voor de vrouwen in de leeftijdsklasse 40 tot 49 jaar is sprake van een stijging van 23% naar 52% in 1993. Van de huidige generatie oudere vrouwen heeft verreweg de meerderheid nooit of slechts een korte periode betaald werk verricht. Vrouwen die in 1995 65 jaar of ouder zijn, waren in 1960 30 jaar of ouder. Uit figuur 1 kan worden afgeleid dat omstreeks 1960 nog wel een aanzienlijk percentage van de 20-24 jarige vrouwen actief deelnam aan de arbeidsmarkt. Zodra men echter de leeftijd had bereikt waarop men trouwde, dan wel het eerste kind kreeg, viel het cijfer van arbeidsmarktdeelname terug naar minder dan 20%. Ongehuwde, nooit gehuwde vrouwen vormden op dat moment de kern van de 25-plus vrouwen die betaald werk hebben verricht. Een deel van de huidige generatie oudere (ooit) gehuwde vrouwen behoort echter tot de categorie herintreders op de arbeidsmarkt.

Vrouwen werken vaker onder minder gunstige voorwaarden dan mannen. Zij zijn vaker dan mannen aangewezen op deeltijdbanen of werkzaam als oproepkracht. De salarissen van vrouwen geven deze onzekere positie en lagere arbeidsstatus weer. Ook tegenwoordig liggen de inkomensniveaus van vrouwen gemiddeld lager dan die van mannen met eenzelfde opleidingsniveau en werkervaring (Doorne-Huiskes, J. van, 1983).

Figuur 1: Beroepsdeelname van vrouwen 1960-1993 naar leeftijdscategorie in procenten van de desbetreffende bevolkingscategorie

Pensioenen

Het inkomen van ouderen in Nederland is in het algemeen opgebouwd uit een of meer van de volgende bronnen: elk lid van het huishouden van 65 jaar en ouder ontvangt een AOW-pensioen. Daarnaast ontvangt men een aanvullende pensioenuitkering wanneer men een arbeidsverleden heeft waarin men pensioen heeft opgebouwd. Een deel van de oudere weduwen ontvangt een zeker bedrag aan nabestaandenpensioen; in het gunstigste geval is dat 70% van het ouderdomspensioen van de overleden echtgenoot. Ook kunnen veel ouderen nog een beroep doen op hun particuliere voorzieningen, lijfrente-uitkeringen, inkomen uit vermogen, eigen huis en spaargeld. Tot slot ontvangen sommige ouderen nog overdrachten van hun kinderen of andere familieleden.

‘Vrouwen hebben op pensioengebied een aantal handicaps, waardoor ze nog lang achterstand behouden (Jansweijer, 1996, p. 230).’ Zij hebben als regel – ook wanneer ze betaald werk hebben verricht – niet een volledig pensioen opgebouwd doordat zij van deelname aan het pensioenstelsel werden uitgesloten of hun werkgever niet bij een pensioenfonds was aangesloten. Daarnaast bouwden ze bij de bestaande pensioenovereenkomsten, door hun relatief lage inkomen, ook slechts relatief lage pensioenrechten op. Bij vrouwen is vaker sprake van

een onderbreking van hun loopbaan dan bij mannen; in dat geval zijn zij aangewezen op veel minder gunstige regelingen (Jansweijer, 1996).

Vooral de geringe arbeidsmarktparticipatie van vrouwen kan een belangrijke reden zijn waarom zij minder vaak aanspraak kunnen maken op een aanvullend pensioen dan mannen. Door hun gemiddeld lagere salaris hebben vrouwen niet alleen een geringer pensioen opgebouwd maar ook minder particuliere voorzieningen (vermogen) op kunnen bouwen dan mannen (Groves, 1993; Timmermans, 1997; Raad voor het Ouderenbeleid, 1989). Gegeven deze situatie hebben oudere vrouwen een grotere kans tot de laagste inkomenscategorieën te behoren. Daarnaast hebben oudere vrouwen, omdat ze vaker alleen wonen door verweduwing of scheiding, relatief hogere kosten te dragen zoals de huur en het onderhoud van de woning. Deze kosten kunnen ze niet delen met andere leden van het huishouden. Deze factoren tezamen beïnvloeden het risico op armoede in een later stadium van hun leven. Dit risico zal stijgen bij het ouder worden, omdat het vermogen afneemt (inflatie) en door de verdere stijging van aan de gezondheid gerelateerde kosten (Groves, 1993; Hardy & Hazelrigg, 1993; Timmermans, 1997).

4. Empirische gegevens inzake de inkomenspositie van oudere mannen en vrouwen; beschikbare data

Data-bronnen

In verschillende recente onderzoeken is de inkomenspositie van oudere mensen onderzocht met behulp van gegevens van het CBS (Timmermans, 1997; Sociaal-Cultureel Planbureau, 1996; Muffels, Dirven & Fouarge, 1995). De inkomenspositie van ouderen in het algemeen wordt dan beschreven, maar ook wordt onderscheid gemaakt tussen mannen en vrouwen, tussen verschillende generaties of naar huishoudensvormen van ouderen. Het ontbreekt in deze macrogegevens echter aan de mogelijkheid om uitsplitsingen te maken tegelijkertijd naar sekse, leefvorm en arbeidsverleden.

Om binnen de groep ouderen verder onderscheid te maken naar sekse, leefvorm en arbeidsverleden presenteren we resultaten afkomstig uit het onderzoeksprogramma NESTOR- 'Leefvormen en Sociale Netwerken van Ouderen' (Knipscheer, De Jong Gierveld, Van Tilburg & Dykstra, 1995). In het kader van dit programma zijn in 1992 4494 ouderen ondervraagd via een face-to-face interview. Zij vormden een gestratificeerde steekproef van mannen en vrouwen geboren in de jaren 1903 tot 1937. Het random sample is afkomstig uit de bevolkingsregisters van 11 gemeenten: de stad Amsterdam en twee aanpalende plattelandsgemeenten, Oss en twee plattelandsgemeenten in het zuiden van het land, en Zwolle met vier plattelandsgemeenten in het noordoosten van het land. Het response-percentages is 61,7. De meeste ondervraagden woonden zelfstandig; 1298 (28,9%) waren op dat moment niet (meer) getrouwd en woonden alleen, 2582 (57,5%) woonden met een (huwelijks-)partner samen, en 206 (4,6%) woonden in een of andere vorm van een meerpersoonshuishouden. In totaal 351

ondervraagden (7,8%) woonden in een institutie, zoals een verzorgings- of verpleegtehuis, een psychiatrische kliniek en dergelijke. We beperken ons hier tot ouderen in de leeftijd van 65 tot en met 84 jaar (N=2698), om enerzijds de kans op nog-werkenden in het survey te minimaliseren en anderzijds de oudsten – en de bijzondere kenmerken van hun leefsituatie – buiten te sluiten. Verder beperken we ons tot de zelfstandig wonenden (N=2508).

In dit survey werd onder meer geïnformeerd naar het netto huishoudensinkomen van de ondervraagden, door de ondervraagden een kaart met inkomensklassen voor te leggen. Voor elke inkomensklasse werd zowel het netto maandelijks, als netto jaarlijkse bedrag geïndiceerd. Voor de inkomens tot f 2500 per maand was de klassebreedte f 250, tussen f 2500 en f 5000 werd een klassebreedte van f 500 gehanteerd. De aldus verkregen informatie is achteraf omgezet in een quasi-interval schaal door de inkomens binnen iedere categorie gelijk te zetten op de mediane waarde in die categorie. Huishoudensinkomens boven f 5000 zijn alle gefixeerd op f 5750 (Liefbroer & de Jong Gierveld, 1995). Van 434 ouderen is geen inkomen bekend, om verschillende redenen: 164 (6,5%, N=2508) hebben een korte versie van de vragenlijst voorgelegd gekregen omdat zij niet in staat waren het lange interview af te ronden, 129 (5,1%) weigerden te antwoorden en 141 (5,6%) wisten het inkomen niet. Gegeven deze globale aard van de inkomensinformatie en gelet op het feit dat huishoudens een verschillend aantal mensen omvatten, mogen deze data uitsluitend worden gebruikt om een globaal beeld te verkrijgen van de situatie van oudere mannen en vrouwen.

5. Resultaten: Huishoudensinkomens van ouderen in Nederland

Wanneer voor de Nederlandse situatie, *op geaggregeerd niveau*, wordt gekeken naar het inkomensniveau van ouderen, dan blijkt dat mensen van 65 jaar en ouder gemiddeld een lager besteedbaar inkomen (Timmermans, 1997; Muffels, Dirven & Fouarge, 1995), of vaker een inkomen rond het sociaal minimum (Engbersen, Vrooman & Snel, 1996) hebben dan jongeren. De kans op armoede – volgens de beleidsmatige armoedegrens gerelateerd aan het sociaal minimum – is onder ouderen groter dan onder de totale bevolking (Muffels, Dirven & Fouarge, 1995). De categorie van 65 jaar en ouder heeft een relatieve verslechtering van het besteedbaar inkomen meegemaakt in de periode 1985-1994, in vergelijking met de ontwikkeling van het besteedbaar inkomen van het gemiddelde Nederlandse huishouden (Timmermans, 1997). Een mogelijke verklaring hiervoor is dat wettelijke pensioenuitkeringen (AOW) in de periode 1985-1994 niet volledig aangepast zijn aan de welvaartsontwikkeling.

Zoals verwacht dalen de inkomsten uit arbeid met het stijgen van de leeftijd en komen overdrachten als inkomensbron daarvoor in de plaats. Aan het inkomen van ouderen wordt voor ongeveer een kwart bijgedragen door aanvullende pensioenen, maar uitkeringen krachtens de AOW blijven de belangrijkste inkomensbron. Het gemiddeld besteedbaar inkomen daalt sterk ook na het bereiken van de 65-jarige leeftijd, waarbij de mannen en vrouwen van 75 jaar en ouder relatief in de slechtste positie verkeren (Timmermans, 1997; Muffels, Dirven & Fouarge, 1995). Mede omdat vrouwen sterk vertegenwoordigd zijn onder deze oudste leef-

tijdscategorieën hebben vrouwen een gemiddeld lager inkomen dan mannen: vrouwen zijn frequenter aan te treffen in de lagere inkomensklassen (60%), met name bij de inkomensklasse f 10.000 – f 19.000 per jaar (CBS, 1994b). Dit gegeven werkt door wanneer nader wordt ingegaan op armoede onder oudere vrouwen.

Van armoede onder ouderen is niet echt sprake (ook in vergelijking met andere landen); relatief zeer weinig ouderen hebben een inkomen beneden het sociaal minimum (Engbersen, Vrooman & Snel, 1996). Vrouwen van 75 jaar en ouder blijken echter een bijna driemaal zo groot armoede-risico (25%) te lopen als mannen (9%). Ook binnen de vrouwelijke populatie zijn de inkomens ongelijk verdeeld. Volgens Timmermans (1997) hebben vooral alleenstaande oudere vrouwen een relatief laag inkomen; 32% van hen valt in het laagste inkomen zoals aldaar gehanteerd. Als verklaring voor deze positie wordt gewezen op het ontbreken van een goede aanvullende pensioenverzekering (SCP, 1996).

Hier moet ook aandacht worden geschonken aan verschillen zoals gerelateerd aan de huishoudensvorm waarin men verkeert. Het gemiddeld bruto jaarinkomen (AOW, aanvullend pensioen en overige inkomsten) van 65-plussers die als (echt)paar samenwonen was in 1992 – het jaar van het hier gebruikte NESTOR-survey – f 53.510; voor alleenwonende mannen kwam dit bruto jaarinkomen op f 35.470 en voor alleenwonende vrouwen op f 30.980. Het gemiddeld jaarinkomen is voor de jong-ouderen overigens steeds wat hoger dan voor de oudste ouderen wordt vastgesteld (cijfers van het CBS (IPO'92), zoals ontleend aan Timmermans, 1997). De hier aangetroffen rangschikking van inkomens blijft dezelfde wanneer we cijfers van iets recenter datum, dan wel de gemiddelde besteedbare jaarinkomens hanteren. Uit de gepresenteerde gegevens blijkt duidelijk dat de inkomenssituatie van 65-plussers onderling aanzienlijk verschilt. Oudere paren verkeren in de relatief gunstigste inkomenssituatie, op afstand gevolgd eerst door de alleenwonende mannen en dan door de alleenwonende vrouwen. Op het eerste gezicht lijken de alleenstaanden er misschien nog niet zo slecht uit te springen. Hierbij dient echter wel opgemerkt te worden dat alleenwonenden met relatief hogere kosten van onder meer huisvesting, verlichting en verwarming worden geconfronteerd dan mensen die met een partner een gezamenlijk huishouden vormen en deze kosten in principe delen.

Analyses op microgegevens

In tabel 1 worden de resultaten gepresenteerd van een variantie-analyse en een multiële classificatie-analyse op het huishoudensinkomen van oudere mannen en vrouwen. Bij deze variantie-analyse is steeds gecontroleerd voor leeftijd. In deze analyse wordt met name aandacht geschonken aan de betekenis van respectievelijk sekse, huishoudensvorm en arbeidsverleden van de betrokkenen.

Tabel 1. Resultaten van variantie en multiële classificatie analyse van maandelijks-huishoudensinkomens voor volwassenen in de leeftijd van 65-84 jaar, naar geslacht, huishoudenssamenstelling en arbeidsverleden

	<i>N</i>	inkomen in gulden	<i>R</i> ²	<i>p</i>
<i>naar geslacht</i>			4,8%	<0,001
man	1067	2572		
vrouw	1007	2059		
<i>mannen naar huishoudenssamenstelling</i>			5,4%	<0,001
met partner (met of zonder kinderen)	826	2716		
alleenwonend	215	2083		
zonder partner (met kinderen)	26 ^{a)}	1853		
<i>mannen met partner, naar arbeidsverleden</i>			4,3%	<0,001
nu werkend	45	3730		
gewerkt, arbeidsmarkt verlaten	781	2667		
<i>mannen met partner, naar leeftijd waarop ze de arbeidsmarkt verlaten hebben</i>			2,2%	0,001
voor 40 jaar	19	2281		
40-49 jaar	48	2163		
50-59 jaar	181	2560		
60 jaar of later	528	2766		
<i>alleenwonende mannen, naar arbeidsverleden</i>			3,1%	0,01
nu werkend	7	3098		
gewerkt, arbeidsmarkt verlaten	208	2011		
<i>alleenwonende mannen, naar leeftijd waarop ze de arbeidsmarkt verlaten hebben</i>			2,6%	0,069
voor 50 jaar	14	1390		
50-59 jaar	40	1969		
60 jaar of later	154	2067		
<i>vrouwen naar huishoudenssamenstelling</i>			14,6%	<0,001
met partner (met of zonder kinderen)	403	2603		
alleenwonend	539	1734		
zonder partner (met kinderen)	65 ^{a)}	1456		
<i>vrouwen met partner, naar arbeidsverleden</i>			0,0%	0,727
nooit gewerkt	63	2550		
wel gewerkt, arbeidsmarkt verlaten	334	2606		
<i>vrouwen met partner, naar leeftijd waarop ze de arbeidsmarkt verlaten hebben</i>			0,7%	0,789
voor 20 jaar	19	2260		
20-29 jaar	160	2584		
30-39 jaar	61	2706		
40-49 jaar	15	2642		
50-59 jaar	42	2697		
60 jaar of later	37	2602		

	<i>N</i>	inkomen in guldens	<i>R</i> ²	<i>p</i>
<i>alleenwonende vrouwen, naar arbeidsverleden</i>			0,8%	0,041
nooit gewerkt	55	1494		
wel gewerkt, arbeidsmarkt verlaten	477	1755		
<i>alleenwonende vrouwen, naar leeftijd waarop ze de arbeidsmarkt verlaten hebben</i>			2,4%	0,046
voor 20 jaar	39	1545		
20-29 jaar	167	1635		
30-39 jaar	70	1753		
40-49 jaar	34	1761		
50-59 jaar	73	1864		
60 jaar of later	94	1969		

Bron: NESTOR, 1992

a) niet verder uitgewerkt in verband met kleine aantallen

De gegevens van tabel 1 tonen duidelijk aan dat het gemiddelde huishoudensinkomen van de Nederlandse ouderen significant verschilt naar sekse, en naar gerealiseerde huishoudensvorm. Mannen hebben gemiddeld hogere inkomens dan vrouwen, en zowel mannen als vrouwen met een partner hebben gemiddeld een hoger huishoudensinkomen dan hun alleenwonende seksegenoten en dan ouderen die zonder een partner met de kinderen samenwonen. De meest markante verschillen worden aangetroffen tussen de inkomens van enerzijds alleenwonende mannen, en mannen die zonder partner met kinderen samenwonen en anderzijds alleenwonende vrouwen en vrouwen die zonder partner met de kinderen samenwonen.

Wanneer we de arbeidsgeschiedenis van mannen inbrengen, blijkt allereerst een significant verschil in huishoudensinkomen te bestaan tussen de (relatief kleine) categorie van mannen die op of na hun 65ste jaar nog actief zijn op de arbeidsmarkt – zij hebben verreweg de hoogste inkomens – en de niet meer werkenden. Onder de niet meer werkende mannen is er een significant verschil in huishoudensinkomens naar de leeftijd waarop men de arbeidsmarkt heeft verlaten: een later afscheid resulteert in een hoger gemiddeld huishoudensinkomen. Onder de alleenwonende mannen treffen we een kleine categorie aan die voor het 50ste jaar de arbeidsmarkt heeft verlaten; dit is voor mannen een uitzonderlijke situatie die zich ook hierdoor onderscheidt dat deze mannen een gemiddeld erg laag maandelijks inkomen hebben (wellicht vroegtijdig medisch afgekeurde mannen?).

Voor vrouwen die samenwonen met een partner, blijkt het eigen arbeidsverleden een ondergeschikte en niet significante rol te spelen. Klaarblijkelijk is het persoonlijk inkomen (dan wel het totaal aan aanvullende pensioenuitkeringen) van de man van zodanig grote betekenis voor het totale huishoudensinkomen, dat de eventuele inbreng vanuit een arbeidsverleden van de vrouw minder relevant is. Voor alleenwonende vrouwen ligt de situatie anders. Gemiddeld gekenmerkt door een lager huishoudensinkomen, treffen we verder variatie (signi-

ficant) aan gerelateerd aan het eigen arbeidsverleden van deze vrouwen. Alleenwonende vrouwen die nooit actief geweest zijn in betaalde beroepsarbeid, hebben gemiddeld de laagste inkomens te besteden, evenals vrouwen die weliswaar ooit betaald werk hebben verricht, maar zeer vroeg – voor het 20ste jaar – weer de arbeidsmarkt hebben verlaten. Naarmate alleenwonende vrouwen, die destijds actief waren in betaalde banen, op latere leeftijd zijn uitgetreden, is het gemiddeld te besteden huishoudensinkomen hoger; overigens blijft dat laatste bedrag nog zeer bescheiden met een gemiddelde van f 1750 à f 1970 per maand. In deze categorie van alleenwonende vrouwen treffen we onder meer aan: de nooit getrouwde (hoofd-)verpleegster, lerares middelbaar onderwijs en dergelijke, die met hun jarenlange inzet op de arbeidsmarkt – als gevolg van de niet optimale pensioenregelingen voor vrouwen uit de betreffende generaties – nog steeds onder het inkomensniveau blijven van hun mannelijke ‘collega’s’ – leeftijdgenoten. Het gemiddeld inkomen waarop alleenwonende mannen maandelijks kunnen rekenen, is hoger dan het gemiddeld inkomen van de onderscheiden categorieën van alleenwonende vrouwen, zelfs wanneer een langdurige arbeidsmarktparticipatie gerealiseerd werd.

5. Conclusie en discussie

Ten onrechte wordt door velen generaliserend gesproken over de financiële positie van de ouderen in de Nederlandse samenleving. De categorie van oudere mensen is bepaald niet te kenmerken als een homogene categorie. Op dit moment worden scherpe differentiaties onder de ouderen aangetroffen langs de lijnen van: sekse en gerealiseerde huishoudensvorm. Ook de macrogegevens van de Nederlandse CBS statistieken geven daarvan blijk. Aan de ene zijde van het continuüm treffen we dan de ouderen (nog) met partner aan en, tot op zekere hoogte, ook de alleenwonende mannen. Aan de andere zijde treffen we de oudere vrouwen zonder partner aan. Op basis van de gegevens van het NESTOR-LSN survey-1992, waarin ook rekening wordt gehouden met het arbeidsverleden van oudere mannen en vrouwen, wordt aangetoond dat voor mannen als regel een significant hoger inkomen wordt aangetroffen onder degenen die de arbeidsmarkt op latere leeftijd hebben verlaten. Voor een gehuwde vrouw is het arbeidsverleden niet erg relevant; klaarblijkelijk is het inkomen van de vrouw in dat geval toch nog zodanig ondergeschikt aan de inbreng van de zijde van de man dat een significant effect daarvan niet aantoonbaar is. Voor de alleenwonende vrouwen zijn er in absolute bedragen interessante verschillen in inkomens aan te treffen wanneer men niet, kortdurend of tot op latere leeftijd aan de arbeidsmarkt heeft deelgenomen. De effecten hiervan zijn significant. De inkomens van alleenwonende vrouwen blijven gemiddeld ver achter bij de inkomens van alleenwonende mannen en van mannen met een partner. Weduwen, nooit gehuwde en gescheiden vrouwen, vooral degenen die zelf niet (of niet voor langere tijd) hebben deelgenomen aan betaalde beroepsarbeid lopen relatief grote kans in een armoede-situatie te geraken. Gelet op de hier gepresenteerde cijfers concluderen we dat laatstgenoemde vrouwen gemiddeld niet veel meer dan AOW plus eventueel een klein aanvullend bedrag (gebaseerd op het nabestaandendeel van het (ouderdoms)pensioen van de overleden echtgenoot, een eigen aanvullend pensioen of via

inkomsten uit vermogen) ter beschikking hebben. Ten onrechte blijkt politiek Nederland zich niet te realiseren dat aan de fragiele financiële positie van de alleenstaande oudere Nederlandse vrouw voorlopig nog geen einde zal komen. Weliswaar neemt de arbeidsmarktparticipatie van vrouwen sedert omstreeks 1970 aanzienlijk toe, en blijven meer en meer vrouwen met kinderen doorgaan in de verworven banen. Anderzijds beëindigen nog steeds grote aantallen vrouwen hun beroepsarbeid op het moment van de geboorte van het eerste of tweede kind; dit geldt met name de laag opgeleide vrouwen. Gegeven de minder-optimale pensioenrechten die voor (part-time) werkende vrouwen zijn weggelegd, en gegeven de kans op versnipperde, onderbroken en relatief korte perioden van deelname aan betaalde arbeid, zal tot in de verre toekomst een groot deel van de oudere vrouwen te maken krijgen met financiële zorgen wanneer zij alleen (komen te) staan. De term 'feminisering' van de armoede blijkt daarmee gelidigheid te hebben voor oudere alleenwonende vrouwen.

In deze studie is een significant positief effect gevonden van onder meer de leeftijd bij het verlaten van de arbeidsmarkt op de hoogte van het maandelijks inkomen van alleenwonende, zowel als van samenwonende mannen, en van alleenwonende vrouwen. Een op latere leeftijd verlaten van de arbeidsmarkt resulteert in hogere gemiddelde maandelijkse inkomens wanneer men de pensioengerechtigde leeftijd heeft bereikt. In deze analyses is echter nog niet gecontroleerd voor het effect van de hoogte van het opleidingsniveau op de hoogte van het maandelijks inkomen na pensioenering. Uit studies van Henkens en Siegers (1991) is onder meer bekend dat mannen met een lagere opleiding gemiddeld op jongere leeftijd via VUT of vergelijkbare uittredingsregelingen de arbeidsmarkt verlaten dan mannen met een hogere opleiding. In een vervolgstudie zal aan dit effect van opleidingshoogte op uittredingsgedrag en hoogte van de maandelijkse inkomens, aandacht besteed moeten worden.

Literatuur

- Bosveld, W. (1996). *The ageing of fertility in Europe: A comparative demographic-analytic study*. PDOD publications. Amsterdam: Thesis Publishers.
- CBS (1994a). *Vijfennegentig jaren statistiek in tijdsreeksen, 1899-1994*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- CBS (1994b). *Personale inkomensverdeling*. Voorburg/Heerlen: CBS.
- Commission of the European Communities (1993). *Age and attitudes: main results from a Eurobarometer Survey*. Brussel: EC-Directie V.
- Doorne-Huiskes, J. van (1983). *Posities van vrouwen en mannen aan de Rijksuniversiteit Utrecht*. Utrecht: Universiteit Utrecht.
- Engbersen, G., Vrooman, J.C. & Snel E. (Red.) (1996). *Arm Nederland: het eerste jaarrapport armoede en sociale uitsluiting*. Den Haag: VUGA Uitgeverij B.V.
- Groves, D. (1993). Work, poverty and older woman. In M. Bernard & K. Meade (Eds.), *Women come of age: Perspectives on the lives of older women* (43-62). London: Edward Arnold.
- Hardy, M.A. & Hazelrigg, L.E. (1993). The gender of poverty in an aging population. *Research on Aging*, 15, 243-278.

- Henkens, K. & Siegers, J. (1991). The labour market status of older men and women in the Netherlands. In G. Beets (Red.), *Population and family in the low countries*. NIDI/CBGS Publications, nr. 22 (77-94). Lisse / Amsterdam: Swets and Zeitlinger.
- Jansweijer, R.M.A. (1996). *Gouden bergen, diepe dalen: De inkomensgevolgen van een betaalbare ouderdagsvoorziening*. Den Haag: SDU. (Voorstudies en achtergronden Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid; V92.)
- Jong, A.H. de (1994). Ontwikkelingen in de arbeidsparticipatie van moeders. *Maandstatistiek van de Bevolking*, CBS, 11, 6-17.
- Kaa, D.J. van de (1987). Europe's second demographic transition. *Population Bulletin*, 42, 1.
- Knipscheer, C.P.M., Jong Gierveld, J. de, Tilburg, T.G. van & Dykstra, P. (Eds.) (1995). *Living arrangements and social networks of older adults*. Amsterdam: VU University Press.
- Liefbroer, A.C. & Jong Gierveld, J. de (1995). Living arrangements, socio-economic resources, and health. In C.P.M. Knipscheer, J. de Jong Gierveld, T.G. van Tilburg, & P. Dykstra (Eds.), *Living arrangements and social networks of older adults* (15-36). Amsterdam: VU University Press.
- Lutjens, E. & Poppel, F.W.A. van (1995). *Levensverwachting en pensioen: geslachtsafhankelijke of seksen neutrale actuariële factoren?* Pensioenmonografieën (45-81). Deventer: Uitgeverij Fed bv.
- Moors, H. (1995). The Netherlands: Great tolerance but little solidarity. In H. Moors & R. Palomba (Eds.), *Population, family and welfare: A comparative study of European attitudes*, I (177-197). Oxford: Clarendon Press.
- Muffels, R., Dirven, H.-J. & Fouarge, D. (1995). *Armoede, bestaanonzekerheid en relatieve deprivatie: Rapport 1995. De ontwikkeling van armoede in Nederland met bijzondere aandacht voor de situatie van ouderen en werkenden*. Tilburg: Tilburg University Press.
- Pierce, D. (1978). The Feminization of poverty: Women, work and welfare. *Urban and Social Change Review*, 11, 28-37.
- Poppel, F. van, Tabeau, E. & Willekens, F. (1996). Trends and sex-differentials in Dutch mortality since 1850: Insights from a cohort -and period- perspective. *Genus*, 52, 3-4.
- Raad van Europa (1996). *Recent demographic developments in Europe 1996*. Straatsburg: Council of Europe Publishing.
- Raad voor het Ouderenbeleid (1989). *Ongewenste verschillen: Advies over de positie nu en straks van oudere vrouwen*. Rijswijk.
- Sociaal-Cultureel Planbureau (1996). *Sociale en culturele verkenningen 1996*. Den Haag: VUGA.
- Starrels, M., Bould, S. & Nicholas, L.J. (1994). The feminization of poverty in the United States: Gender, race, ethnicity, and family factors. *Journal of Family Issues*, 15, 590-607.
- Timmermans, J.M. (1997). *Rapportage ouderen 1996*. Sociaal Cultureel Planbureau, Rijswijk. Den Haag: VUGA.
- United Nations (1994). *The sex and age distribution of the world populations. The 1994 Revision*. New York: United Nations.

Noten

1. Jenny de Jong Gierveld is zowel verbonden aan het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag als aan de Vakgroep Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, Vrije Universiteit, Amsterdam. Rinske Plomp was tot 1 januari 1997 verbonden aan het NIDI, en Theo van Tilburg is verbonden aan de Vakgroep Methoden en Technieken, Vrije Universiteit, Amsterdam.
2. Armoede betekent in deze context een wijder begrip dan de armoedegrens van een bepaald inkomen, het omvat ook de toegang tot (medische) diensten en sociale activiteiten.
3. Het NESTOR-onderzoek wordt uitgevoerd binnen de vakgroep Sociologie en Sociale Gerontologie, de vakgroep Methoden en Technieken van Sociaal-Wetenschappelijk Onderzoek, Vrije Universiteit, Amsterdam, en het Nederlands Interdisciplinair Demografisch Instituut (NIDI) te Den Haag. Het onderzoeksprogramma is financieel mogelijk gemaakt door NESTOR, het Nederlands Stimuleringsprogramma Ouderenonderzoek.
4. Vruchtbaarheidscijfer: het gemiddeld aantal kinderen dat elke vrouw gedurende haar vruchtbare leven krijgt.
5. Het vervangingsniveau van 2,1 is het aantal kinderen dat nodig is voor de populatie om zichzelf te vervangen. Bij de eerste demografische transitie vond ook een daling van het vruchtbaarheidsniveau plaats, maar nog niet tot onder het vervangingsniveau.
6. Van de leeftijdscategorie 80 tot 84 jaar is bijvoorbeeld 67% vrouw en slechts 33% man.